

BOUWEN VOOR LUTHER

PETER PAUL KLEINLOOH

BOUWEN VOOR LUTHER

DE EMANCIPATIE VAN DE AMSTERDAMSE LUTHERANEN
AAN HET EIND VAN DE NEGENTIENDE EEUW

WALBURGERS

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door het Luthers Genootschap voor In- en Uitwendige Zending, de dr. M. van Wichen Stichting en de lutherse diaconale instelling Oude Mannen- en Vrouwenhuis te Amsterdam, ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van het Oude Mannen- en Vrouwenhuis in 2022

Ontwerp omslag
Bart van den Tooren

Afbeelding omslag
Eerste steenlegging 2e Lutherschool, juli 1892. *Foto Gustaaf Oosterhuis.*
Archief van de Evangelisch-Lutherse Gemeente

Ontwerp binnenwerk
Elgraphic

ISBN 9789464563511
e-ISBN 9789464563528
NUR 680

© 2024 Peter Paul Kleinlooh, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen
© 2024 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeleevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

INHOUD

Proloog 9

Inleiding 13

Gedeelde lutherse denkkaders en een vastomlijnde groepsidentiteit –
Carel Frederik Bögeholtz – Lutherse identiteit en emancipatie – De
anderen – Tijdsafbakening, bepalende gebeurtenissen en bronnen –
Duizend lutheranen

1 Lutherse identiteit in de tweede helft van de negentiende eeuw 19

Oorsprong van hun identiteit – Gelovigen in Amsterdam – Lutherse
geschiedschrijving – Lutheranen en hervormden – Rolmodellen –
Gemeenschappelijkheid – Conflicten – Loyaal aan Nederland of
Duitsland? – Het Luthers Genootschap – Een nieuwe generatie en jonge
beloftes – Onze plek *naast* de ander

2 Geografie, netwerk, macht en politiek 37

Paleizen of krotten? – Lutherse suikerbakkers – Lutherse middenstand –
Carel Bögeholtz – Een eigen school – Een vliegwiel – Getrouwd en een
eerste opdracht – Tweerijkenleer van Luther – De lutherse diaconie –

Lutheranen in de Amsterdamse gemeenteraad – Op wie zou Christus stemmen? – Het socialisme wil het christendom afschaffen

3 Bouwen voor Luther 56

Gebouwen voor Luther – Luthers architect – Hoe een lutherse kerk behoort te zijn – Wereldopdracht – Een zwaan of een ster? – Vanuit stedenbouwkundig oogpunt interessant en het behouden waard

4 De lutherse gemeenschap 65

Het luthers gezinsleven – Wees Getrouw – Oprichting van de Nederlandse Lutherse Jongelingen Bond – Waar is men nou bang voor? – Kerst bij Carel – Vermaak en verheffing – Roddelen, typisch luthers? – Lutherse weeskinderen – Lutherse hofjes – Gebrekkig bouwen – Weer een duistere ziekte

5 Nationalisme als vehikel van emancipatie 83

Oranje – Emma en de invloed van lutheranen op Noordeinde en Soestdijk – De inhuldiging van Wilhelmina – Carels erehaag – Meedoen met herdenken – Amsterdamse geschiedenis – Fanatisme bij de Tweede Boerenoorlog – Meejuichen, collecteren of protesteren?

6 Emancipatie van de lutherse vrouw 95

Gelijkberechtiging op sociaal, cultureel en maatschappelijk gebied – De kranverenigingen – Worstelen met vrouwenemancipatie – Vrouwenkiesrecht – Dienstdoende diaconessen – Jongedochters en jongemannen – Tamelijk vooruitstrevend

7 Bouwen of staken? 104

Drankgebruik of misbruik? – Lutheranen en hun visie op de sociale kwestie – Een eigen lutherse vakbond – Wie heeft de lutherse arbeider eigenlijk wat gevraagd? – Bögeholtz is een onmogelijke – Onbetrouwbaar – Wij zijn broeders! – Veel was in Amsterdam geleden en gestreden – Andere lutheranen in de vakbeweging – Wij laten ons niet knechten! – ‘Waardige zonen van het dierbare vaderland’ – Afbrokkelende loyaliteit

8 Dalend luthers elan 121

Vijftig jaar Luthers Genootschap – De dominee kwam alleen daar ‘waar hij goed werd onthaald’ – Belangstelling van de kerk wekt belangstelling voor de kerk – Politieke en maatschappelijke invloed – Is het poldermodel luthers? – Lutherse lichtpuntjes – Zendingsdag: een netwerkdag voor lutheranen – Alweer een opdracht misgelopen – ‘Schrijf het den heer Bögeholtz maar flink!’ – Nagenoeg failliet én weer vader – Misschien ga ik in dezen te ver? – Een zenuwachtig geslacht – Sola fide

Epiloog 139

Ze stonden 1-0 achter – Homogeniteit verdwenen? – Carel Bögeholtz en familie

Dankwoord 143

Noten 147

Bronnen en literatuur 187

Personenregister 203

PROLOOG

Op 23 oktober 1893 stonden de jonge lutherse architect Carel Bögeholtz en zijn familie 's avonds om zeven uur bij de notaris in een kamertje in het verkooplokaal Frascati in Amsterdam. In dat veilinghuis van de Makelaars-Sociëteit, waar Carel lid van was, werden elke maandagavond huizen geveild. Deze specifieke maandagavond werd het huis van Carels grootvader openbaar geveild en verkocht. Carel – nog maar net benoemd tot makelaar in mobilair – kon optreden als lasthebber voor zijn familie. Hij stond daar in de rokerige ruimte – op andere avonden werd er tabak geveild én gerookt – op een keerpunt in zijn leven. Eigenlijk gold dat voor de hele familie Bögeholtz. Zo trad zijn moeder begin jaren 1890 toe tot het bestuur van het Lutherse Diaconessenziekenhuis, waardoor ze zich ineens in deftige lutherse kringen begaf.¹ Zijn oudere broer, Jan Bögeholtz, was een veelbelovend luthers predikant en zijn jongste zusje werd diacones. En hoewel de familie in deze periode geen onbekende was binnen de lutherse gemeenschap, stond zij plotsklaps als het ware op de Amsterdamse, lutherse kaart.

Carels toekomst lag open. Door hard werken en studie was hij van timmerman opgeklommen tot architect en makelaar. En kort voordat de familie die maandagavond bij de notaris zat, had Carel

te horen gekregen dat hij een nieuwe hofje mocht ontwerpen. Daarnaast had hij zijn aanstaande vrouw Maria Strube ontmoet, een bakkersdochter en een van de eerste onderwijzeressen aan de eerste Lutherschool in Amsterdam. Die school was vanaf haar oprichting in 1886 van grote betekenis voor de lutheranen in Amsterdam, want toen konden Amsterdamse lutheranen hun kinderen onderwijs laten volgen op basis van hun eigen godsdienstige normen en waarden. Het was alsof hun lutherse identiteit door deze school een *boost* kreeg. Alsof de – voornamelijk orthodoxe – lutheranen naar buiten toe trotser werden op hun ‘luthers zijn’. Trots op hun kerk en op hun gemeenschappelijkheid.

Het geveilde pand van Carels grootvader stond aan de Nieuwezijds Voorburgwal en de verkoop ervan leverde de familie een aardig kapitaal op. Daar bleef het niet bij, want door de posities die de Bögeholtzen gingen bekleden, openden zich allerlei deuren. Met name voor Carel pakte dit goed uit. Zijn netwerk bestond vooral uit lutheranen. Hij werkte bijvoorbeeld voor verschillende lutherse organisaties, zoals het Luthers Genootschap voor In- en Uitwendige Zending, dat vanaf 1872 een steeds dominantere positie binnen de hele lutherse gemeenschap kreeg. Alle Bögeholtzen waren op de een of andere manier betrokken bij dit genootschap.

In de turbulente ontwikkelingen in Amsterdam aan het einde van de negentiende eeuw verging het niet iedereen zo goed als de familie Bögeholtz. Lutherse middenstanders en ambachtslieden kregen het moeilijker en veel lutherse arbeiders wisten zich financieel niet staande te houden. In dezelfde periode begonnen een aantal lutherse vrouwen zich maatschappelijk in te zetten of sloten deze zich aan bij de vrouwenbeweging. Sommigen van hen gingen zich zelfs inzetten voor het vrouwenkiesrecht. Daarnaast waren er steeds meer lutheranen die begonnen te twijfelen aan wat er in de bijbel stond. In reactie hierop ging de groep orthodoxe lutheranen, waartoe Carel behoorde, zich hechter en beter organiseren. Als tiener had hij zich al aangesloten bij de jongerenafdeling van het Luthers Genootschap, en daar hoorde hij in vurige betogen dat de mo-

dernen – zij die het geloof vrijer interpreteerden – en de socialisten – die het geloof wilde afschaffen – als vijanden moesten worden bestreden.

Carel was als lutheraan gevormd door de lutherse kerk en lutherse verenigingen. Er was bij hem wel een spanningsveld ontstaan, want enerzijds wilde hij opkomen voor de lutherse kerk, die in Amsterdam een minderheidskerk was, terwijl hij anderzijds pragmatisch was en vaak niet om de hervormden heen kon, die veruit in de meerderheid waren. Hij wenste vurig dat de lutherse kerk een volkskerk zou worden. Maar aan de andere kant wilde hij als jonge architect ook meegaan met de vaart der volkeren. Vaart door alle snelle ontwikkelingen die zich in Amsterdam en de wereld daarbuiten voltrokken en die werden, zoals gezegd, vooral in gang gezet door hervormden.

Carel zette die maandagavond bij de notaris zijn handtekening onder het verkoopcontract van het huis van zijn grootvader en daarna de rest van de familie, waardoor de verkoop van het pand een feit was. Voor Carel, de familie Bögeholtz en veel andere lutheranen die in Amsterdam woonden, leek een bloeiende tijd aan te breken.

INLEIDING

Gedeelde lutherse denkkaders en een vastomlijnde groepsidentiteit

Qua economisch handelsklimaat sloot Amsterdam zich in de jaren 1860 eindelijk aan bij de industrialisering die elders in Europese hoofdsteden al was begonnen. Voor Amsterdam betekende dit een ‘tempoversnelling [...] waardoor de stad een adembenemend veranderingsproces’ doormaakte.¹ Tijdens deze stroomversnelling nam bijvoorbeeld ook het aantal maatschappelijke organisaties en verenigingen in Amsterdam toe. Verenigingen, genootschappen of stichtingen schoten als het ware als paddenstoelen uit de grond. Je zou kunnen zeggen dat er in Amsterdam eind negentiende eeuw sprake was van een ‘verenigingswoede’.²

Tegen deze achtergrond speelt zich het verhaal af van de Amsterdamse lutheranen die zich aan hun onderschikte positie ten opzichte van de hervormden probeerden te ontworstelen en zich trachtten te emanciperen. Zij deden dit door meer nadruk te leggen op hun gedeelde en morele denkkaders. Bovendien lieten zij eindelijk naar buiten toe zien dat zij een vastomlijnde groepsidentiteit hadden. In een essay uit 2017 over ons nationale identiteitsdebat

staat dat mensen die zich bedreigd voelen in hun nationale identiteit, vaak lijden aan een ‘ontworteld gevoel’.³ Hoe ontworteld voelden, de veelal uit Duitsland afkomstige, lutheranen in Amsterdam zich? Voelden zij zich (genoeg) Nederlands? Of hadden ze juist moeite zich te ontworstelen aan hun Duitse wortels?

In 1900 constateerde de lutherse predikant Carel Ferdinand Westermann (1865-1936) dat het ‘mode is geworden smaad en schimp uit te storten over [hen die] de Lutersche Kerk nog voor iets meer dan een fictie houden’.⁴ Westermann had een scherp oog voor de ontwikkelingen die zich in deze periode onder de lutheranen voltrokken, en die ontwikkelingen waren niet florissant. Het waren in ieder geval geen bemoedigende woorden om het nieuwe millennium mee te beginnen.

Westermann was overigens niet de enige die de toekomst voor de lutheranen somber inzag. Zo meende de geschiedschrijver Jakob Loosjes (1874-1935), die van oorsprong doopsgezind was maar was overgegaan tot het lutheranisme, in 1921 eveneens weinig reden tot vreugde te hebben.⁵ Hij constateerde een gebrek aan een gedeeld moraal onder de lutheranen alsmede een gebrek aan een cultureel luthers denkkader. Verder miste Loosjes een vastomlijnde groepsidentiteit. Kortom: hij vreesde voor wéér een scheuring onder de lutheranen.

Loosjes zocht de oorzaak van deze identiteitscrisis in het feit dat lutheranen in de negentiende eeuw nuchter en ‘afkerig van uitersten’ waren.⁶ Dit kan goed samenhangen met het feit dat ze in Nederland vanaf de zestiende eeuw werden vervolgd, daarna werden gedoogd en pas sinds de achttiende eeuw werden erkend. Men moet trouwens niet aan één lutherse gemeenschap denken: het ging eerder om ‘afzonderlijke gemeenten en kringen’ die zich uiteindelijk halverwege de achttiende eeuw verenigden tot één lutherse kerk.⁷ In 1791 splitste een kleine groep overwegend orthodox-lutheranen, die zich ‘hersteld-luthers’ noemde, zich echter af. Deze afsplitsing heeft vooral in de negentiende eeuw de lutherse verhoudingen onderling, alsook naar buiten toe, bepaald.

Carel Frederik Bögeholtz

Een goede bekende van Westermann en Loosjes was de lutherse architect (en makelaar) Carel Frederik Bögeholtz (1869-1913), mijn overgrootvader. Deze selfmade man had eind negentiende eeuw veel geld verdiend met het ontwerpen van lutherse gebouwen, zoals het Luthers Diaconessenziekenhuis aan het Vondelpark. Hij is de hoofdpersoon in dit boek, en Carel en zijn familie vertegenwoordigen hierin verschillende componenten uit de Amsterdamse, lutherse geschiedenis tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw. Het gaat overigens niet alleen over hen, maar over de hele lutherse gemeenschap in Amsterdam, en meer specifiek over de ontwikkeling (emancipatie) van een eigen identiteit tussen 1860 tot 1914. Hier staat dus niet het luthers geloof centraal, maar de wijze waarop lutheranen in Amsterdam hun (gelovige) leven vormgaven.

Carel was actief binnen allerlei maatschappelijke en lutherse organisaties en gebruikte zijn lutherse netwerk om opdrachten binnen te halen. Hoe zag dat netwerk eruit? En wat voor rol hadden de lutherse organisaties en verenigingen bij de ontwikkeling van de lutherse identiteit? Hoe gedroegen lutheranen zich in al die niet kerkelijke, politieke en sociaal-maatschappelijke organisaties? En droeg deze deelname ook bij aan hun streven naar een volwaardige plaats in de samenleving?

Lutherse identiteit en emancipatie

In 1884 verscheen een artikel in het gezaghebbende tijdschrift *De Gids* met de titel 'Luthers volgelingen in Amsterdam'. De auteur, de lutherse wijnhandelaar Dirk Christiaan Meijer jr. (1839-1908), beschreef zijn geloofsgenoten als zouden zij geen bepaalde richting vertegenwoordigen in politiek, kunst of wetenschap. Zij droegen – zo ging hij verder – geen gezamenlijke kenmerken in 'zeden of kleederdracht' en onderscheidden zich evenmin met hun handel

en levenswijze.⁸ Ruim 13 procent van de bevolking in de hoofdstad was luthers, dus hoe kon ruim een tiende van de bewoners onzichtbaar (of zonder onderscheid) rondlopen tussen de andere Amsterdammers, zoals Meijer jr. suggereerde?

Dat was dan ook niet het geval want juist in de periode dat het artikel verscheen, begonnen lutheranen zich te organiseren en emanciperen.⁹ Zo hadden zij wel degelijk een netwerk, werkten ze met elkaar samen in buitenkerkelijke verenigingen, woonden ze bij elkaar in de buurt en trouwden ze veelal onderling. Daarnaast gingen de Amsterdamse lutheranen bijvoorbeeld (vaker) meedoen aan nationale herdenkingen, de Oranjefeesten, en steunden zij fanatiek de – Duits georiënteerde – boeren die het in Zuid-Afrika opnamen tegen de Engelse tijdens de Tweede Boerenoorlog (1899-1902). Maar door een eigen school, jongerenorganisaties, vakbond en ziekenhuis op te richten, lieten zij zien dat zij niet onderdeden voor de hervormden, de dominante geloofsgroep in Nederland en in Amsterdam, waaraan zij zich overigens wel vaak spiegelde. De lutheranen gingen zich ook steeds meer – hardop – afvragen waarom de hervormde religie (het calvinisme) en niet het lutheranisme in Nederland dominant was? Lutheranen manifesteerden zich dus wel degelijk naar buiten toe en trachtten zich van andere geloofsgroepen te onderscheiden.

De anderen

In dit boek wordt tevens getracht de lutherse gemeenschap in Amsterdam in de negentiende eeuw te definiëren door te onderzoeken hoe andere kerkgenootschappen over hen dachten. Hoe schreven de doopsgezinden bijvoorbeeld over hen? Waar zagen andere kerkgenootschappen overeenkomsten – of juist verschillen – tussen hen en de lutheranen? Doopsgezinden en lutheranen werden namelijk soms met elkaar vergeleken en aangemerkt als ‘elitair’.¹⁰ Daarnaast is het zinvol om voor de onderlinge verschillen en overeenkomsten

ook naar kwantitatieve aspecten te kijken. Besteedden lutheranen bijvoorbeeld meer of minder aandacht en geld aan hun armen dan andere kerkgenootschappen?

Tijdsafbakening, bepalende gebeurtenissen en bronnen

Hier wordt de ontwikkeling van Amsterdamse lutheranen tussen 1860 tot 1914 onderzocht, omdat deze periode zeer bepalend voor hen is geweest. Om te beginnen zorgde het opkomend verschil tussen modern en orthodox vanaf 1860 – in een toch al verdeelde lutherse kerk – voor een geheel eigen dynamiek. Binnen beide zusterkerken waren er namelijk aanhangers van zowel het modernisme als de orthodoxie. In deze wirwar van religieuze verschillen probeerde een luthers zendingsgenootschap de verschillen tussen evangelisch- en hersteld-luthers en te overbruggen. Toch was dit genootschap zelf beslist orthodox en zag deze het als zijn taak de modernen te bestrijden. Het gaf, vooral door de verschillende organisaties die het (mede) oprichtte, een enorme impuls aan de lutherse identiteitsvorming.

Een belangrijk moment was de invoering van de Wet op het lager onderwijs in 1879. Toen grepen lutheranen hun kans om hun positie te versterken door een eigen school op te richten. Immers door middel van de afzondering van de ander (met een eigen lutherse school) kon de invloed van die andersdenkenden geweerd worden en de gemeenschappelijke identiteit versterkt.¹¹ Deze school heeft onmiskenbaar een vliegwiel functie gehad, want zowel onder de initiatiefnemers, oprichters, onderwijzers als de leerlingen van de school bevonden zich personen die later een rol zouden spelen in diverse lutherse organisaties.

Duizend lutheranen

Om bovenstaande vragen zo goed mogelijk te kunnen beantwoorden is, aan de hand van verschillende lutherse bronnen, een database gemaakt met gegevens van duizend unieke lutheranen. Een degelijke aanpak – die van het aanleggen, onderzoeken en vergelijken van korte, collectieve biografieën met kwantitatieve gegevens – wordt ook wel prosopografisch genoemd.¹² Door gebruik te maken van deze dataset kan aan het licht worden gebracht welke families binnen de lutherse gemeenschap een belangrijke rol speelden en hoe zij in contact stonden met de familie Bögeholtz. Het is onmogelijk één verhaal te schrijven over duizend lutheranen. Daarom wordt dit verhaal beschreven aan de hand van de levensloop van Carel Bögeholtz en een aantal lutherse families. Met elkaar vertegenwoordigden ze een brede doorsnede voor wat betreft de sociale status (elite, middenstanders en arbeiders), de verdeeldheid tussen de twee lutherse kerken, alsook de uiteenlopende gender- en cultureel-maatschappelijke verschillen.

Nederlandse lutheranen maakten in de tweede helft van de negentiende eeuw een emancipatieproces door en ‘kropen uit hun schulp’.¹³ Maar wat heeft deze ontwikkeling hun gebracht? En welk aandeel hebben zij gehad in de ontwikkeling van de stad Amsterdam?